

Comparative Study of the Proof of Nature in Proving the Existence of God from the Point of View of Descartes and Hakim Shahabadi

Zeynab Soltani *

Ph.D. Student in Islamic Philosophy and
Theology, Imam Sadiq University, Tehran
Sisters Campus, Iran

Javad Gholamrezai

Assistant Professor of Allameh Tabataba'i
University, Tehran, Iran

Abstract

Discussing nature and its requirements as a common feature among all human beings is of particular importance. Proving the existence of God based on nature has always been one of the challenging concerns of thinkers throughout history. The upcoming research has identified the role of nature in proving God's existence based on the thought system of Descartes and Shahabadi with an analytical-comparative method. By examining the thought system of both thinkers, a kind of affinity between their statements is observed, which provides the possibility of a comparative study. In this regard, after expressing the points of commonality and difference in the opinions of both thinkers, the comparison of two points of view has been made. Nature is one of the aspects of commonality and the claim of separation of reason and faith, the difference in the foundations of epistemology and ontology is one of the most important aspects of the difference in the opinions of these two thinkers. By comparing the aspects of commonality and difference, it can be said that in Descartes' view, natural things are things that belong to true knowledge. The concept of God is one of these concepts that the intellect is naturally aware of. On the other

*Corresponding Author: sz.soltani313@gmail.com

How to Cite: Soltani, Z., Gholamrezai, J. (2024). Comparative Study of the Proof of Nature in Proving the Existence of God from the Point of View of Descartes and Hakim Shahabadi. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 5 (8). 99-142. DOI: 10.22054/jcst.2024.76614.1141

hand, Shahabadi considers nature to be the form of human existence, and therefore, in addition to emphasizing the foundations of epistemology that Descartes discussed, he also paid attention to the foundations of ontology. Therefore, many of the problems of Descartes' philosophy are not observed in Shahabadi's intellectual system.

Keywords: Argument of Nature, Descartes, Shahabadi, Adaptation, Reason, Love.

1. Introduction

The problem of knowing the existence of God and ways to prove his existence is a problem that has occupied the minds of thinkers for a long time. The application of nature and natural knowledge is among the components that have been taken into consideration in this direction. In fact, nature as a common feature among all human beings is of special importance, which has not been discussed and investigated as it deserves. Therefore, proving the existence of God based on this common feature among all human beings is of great value and can be accepted and discussed by all human beings. Descartes, the father of new philosophy in the Western world, and Hakim, Shahabadi the philosopher of nature in the Islamic world have presented innovative and thought-provoking theories in the area of proving God's existence based on the principle of nature. Descartes, observing the originality of reason and subjectivism in his epistemological theories, proved the existence of God on the basis of clear and distinct natural concepts in the minds of rationalists. Hakim Shahabadi has also prepared evidence to prove the existence of God by applying natural sciences in the two fields of perceptions and tendencies. The possibility of a comparative study between two theories based on the affinity between them and the provision of a common language and the expression of their commonalities and differences is a basis for a research in which the advantages and disadvantages of both ideas can be examined and judged. Therefore, in this article, keeping in mind the different intellectual foundations in the intellectual body and structure of Descartes and Shahabadi, and with the concern of focusing on the discovery of the truth, which is the goal of every philosophical system, an attempt has been made to analyze and compare the nature of natural theology in both perspectives.

2. Literature Review

In terms of the background of the research, we can refer to some articles that have dealt with the problem of nature in the thought of Descartes and Shahabadi. "Criticism of Descartes' trademark proof regarding the proof of God's existence" Ghafari, Hossein, (1386), Tehran University Faculty of Literature and Humanities Journal, Volume 58, Number 5, pp. 179-192. This article is a part of the objections of one of Descartes' contemporaries. Pierre Gassandi has

discussed the theory of proof of God through the concept of God and the perfection of lightness and then compares it with the proof of nature in Islamic philosophy. "Explaining the Place of Nature in Descartes' Theology and its Relationship with the Proof of Nature in Islamic Thought" the mentioned article, while examining the meaning of nature and natural concepts, explains the place of nature in Descartes' theology and examines the relationship between his natural reasoning and the famous proof of nature in Islamic thought. The article "The place of nature in Hakim Shahabadi's epistemological system" Ghafourinejad, Mohammad, (1396), Irfan Research Journal, Volume 9, Number 17, 153-168 proves the basic principles of religion (affirmation of obligation, prophethood, and universal imamate and resurrection) based on the requirements of nature, references to the requirements of nature in some philosophical topics (negation of nature, spatiality, physicality, etc.) and also psychology, and presents a comprehensive analysis of the innateness of religion and adherence to the requirements of nature for conduct and self-improvement. "Comparative study of the theology of René Descartes and Allameh Tabatabai", Monfard, Mahdi, Amannejad, Hamid, (1396) Thought of Allameh Tabatabai, fourth year, number 6. pp. 29-52. In this article, Descartes' two natural and existential arguments to prove God have been examined in a comparative way with the two proofs of Fitrah and the Siddiqeen of Allameh Tabataba'i. The difference between the previous article and the aforementioned articles is that none of them has exclusively used a comparative approach to examine Descartes' and Shahabadi's views regarding the proof of God's existence based on natural requirements. According to the search, no research has been done on this topic so far, and the present research is innovative in this regard.

3. Methodology

The upcoming research has been done by the analytical-comparative method. In this way, first by analyzing the nature theory of Descartes and Shahabadi, a kind of affinity between their statements was observed in a way that provided the possibility of a comparative study. In this regard, after expressing the points of commonality and difference in the opinions of both thinkers, the reconciliation of the two views has been done.

4. Conclusion

The discussion of the nature and the proof of the existence of God based on it derives its basis from the structure of epistemology and ontology in different intellectual groups. Descartes as a representative of the Western thinker and Hakim Shahabadi as a Muslim philosopher believed in the natural sciences and presented arguments to prove the existence of God based on the principle of nature. In this article, an attempt was made to make a comparative comparison, which does not only mean to express the commonalities and differences of the two ideas, between the two thinkers of the Western world and Islam. Based on this, the possibility of dialogue between the parties, which is necessary for comparative research, was provided between them, and the advantages and disadvantages of each idea were discussed with a view to discovering the truth and knowing for sure, which is the ultimate goal of a philosopher. The originality of reason and the centrality of mathematics in Descartes' view prompted him to consider the two criteria of clarity and distinction in order to gain certain knowledge. Among the division of concepts presented by him, natural things are things that belong to true knowledge. Among these concepts is the concept of God, which the intellect is aware of in a natural and advanced way over experience and sense. He has prepared his argument based on the same principles. On the other hand, Hakim Shahabadi offers a different interpretation of nature and innate knowledge. Unlike Descartes, he considers nature to be the form and structure of a human being and one of the essentials of his physical existence. Therefore, in addition to theorizing in the field of epistemology that Descartes had discussed, he also paid attention to the basics of ontology. For this reason, many of the problems of Descartes' philosophy, such as the quality of the relationship between the soul and the body, and the problems of the existence of actual natural concepts in the human mind, which cause the creative power and abstraction of the mind to be ignored, are not observed in Shahabadi's intellectual system. It should also be noted that Shahabadi emphasizes more on the aspect of innate perceptions and innate tendencies in his argument. The application of this research is because Descartes' and Shahabadi's innate theology has been made clear and distinct based on the foundations of each one's thinking, and it has expressed the position and value of the element of nature as a common thing among all humans in recognizing and proving the existence of

God. In addition, looking at the shortcomings of Descartes' proof of nature, the richness and comprehensiveness of Shahabadi's proof of nature in proving the existence of God, which is the essence of present knowledge, was clarified. So that it can be said that Shahabadi's theory made man aware of the distinct and real God, and Descartes' theory only leads to the proof of a mental God.

بررسی تطبیقی برهان فطرت در اثبات وجود خداوند از دیدگاه دکارت و حکیم شاه‌آبادی

دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه امام صادق (ع)، پردیس خواهران، تهران، ایران

* زینب سلطانی

استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

 جواد غلامرضائی

چکیده

بحث از فطرت و مقتضیات آن به‌عنوان ویژگی مشترک میان همه انسان‌ها از اهمیت به خصوصی برخوردار است. اثبات وجود خداوند بر مبنای فطرت همواره یکی از دغدغه‌های چالش‌برانگیز اندیشمندان در طول تاریخ بوده است. تحقیق پیش‌رو به بازشناسایی نقش فطرت در اثبات وجود خداوند بر اساس نظام فکری دکارت و شاه‌آبادی با روش تحلیلی-تطبیقی پرداخته است. با بررسی نظام فکری هر دو اندیشمند، نوعی قرابت میان بیانات ایشان مشاهده می‌گردد که امکان بررسی تطبیقی را فراهم می‌سازد. در این راستا پس از بیان وجوه اشتراک و افتراق نظرات هر دو اندیشمند، به تطبیق دو دیدگاه پرداخته شده است که برخی از یافته‌ها و نتایج آن بدین شرح است: اعتقاد به معارف فطری، دوگانه‌انگاری حقیقت انسان، صحه بر تفاوت میان فطرت و طبیعت از جمله وجوه اشتراک و داعیه جدایی عقل و ایمان، اختلاف در مبانی معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی، از اهم وجوه افتراق نظرات این دو اندیشمند می‌باشد. با تطبیق وجوه اشتراک و افتراق، می‌توان گفت در نظر دکارت فطریات اموری هستند که متعلق شناخت حقیقی قرار می‌گیرند. مفهوم خدا از جمله این مفاهیم است که قوه عقل به نحو فطری بر آن واقف است. در مقابل، شاه‌آبادی فطرت را شاکله وجودی انسان دانسته و لذا علاوه بر تأکید بر مبانی معرفت‌شناسی که دکارت به آن پرداخته، مبانی هستی‌شناسی را نیز مورد توجه قرار داده است. از این رو بسیاری از معضلات فلسفه دکارت در نظام فکری شاه‌آبادی مشاهده نمی‌شود.

کلیدواژه‌ها: برهان فطرت، دکارت، شاه‌آبادی، تطبیق، عقل، عشق.

مقدمه

مسئله شناخت وجود خداوند و راه‌های اثبات وجود او، مسئله‌ای است که از دیرباز ذهن اندیشمندان را به خود مشغول داشته است. کاربست فطرت و معارف فطری، از جمله مؤلفه‌هایی است که در این مسیر مورد توجه قرار گرفته است. در واقع فطرت به‌عنوان وجه مشترک میان همه انسان‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است که تا به حال، آن‌طور که شایسته است مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است. لذا اثبات وجود خداوند بر مبنای این ویژگی مشترک میان همه افراد بشری از ارزش والایی برخوردار است و می‌تواند مورد پذیرش و گفتگوی همه آحاد بشری قرار گیرد. دکارت به‌عنوان پدر فلسفه جدید در جهان غرب و حکیم شاه‌آبادی با لقب فیلسوف فطرت در جهان اسلام؛ نظریاتی بدیع و درخور تأمل، در حیطه اثبات وجود خداوند بر مبنای اصل فطرت ارائه نموده‌اند. دکارت مولود روح زمانه‌ای بود که در آن، پس از رخداد مهم رنسانس، تزلزل تعالیم الهیاتی و شکاکیت فراگیر دینی و پیشرفت روزافزون علوم تجربی، به اوج خود رسیده بود. در چنین شرایطی وی برای دستیابی به معرفت و شناخت یقینی، آخرین بارقه‌های امید خود را از دست نداد و با عزمی راسخ، ناظر بر اصالت عقل و ذهنی‌گرایی در نظریات معرفت‌شناسی خود، به اثبات وجود خداوند بر مبنای مفاهیم فطری واضح و متمایز موجود در ذهن فاعل شناسا پرداخت. حکیم شاه‌آبادی نیز با به‌کارگیری علوم فطری در دو حوزه ادراکات و گرایش‌ها، براهینی در اثبات وجود خداوند تدارک دیده است. امکان بررسی تطبیقی میان دو نظریه بر اساس قرابت موجود میان آن‌ها و فراهم شدن زمینه هم‌زبانی و بیان وجوه اشتراک و افتراق ایشان بستر ساز پژوهشی است که می‌توان در راستای آن، مزایا و معایب هر دو اندیشه را مورد بررسی و داوری قرار داد. لذا در این نوشتار با مدنظر داشتن مبانی فکری متفاوت در بدنه و ساختار فکری دکارت و شاه‌آبادی و با دغدغه وقوف به کشف حقیقت که غایت هر نظام فلسفی است تلاش شده است تا چستی خداشناسی فطری در هر دو نگرش مورد واکاوی و تحلیل تطبیقی قرار گیرد.

در ابتدا لازم است مفهوم فلسفه تطبیقی روشن گردد. در وهله اول چنین به نظر

می‌رسد که این قسم از فلسفه بدین معناست که «آرای فلاسفه را باهم قیاس کنند و بفهمند چه اختلاف و مشابهت‌هایی وجود دارد؛ اما در حقیقت، فلسفه تطبیقی عبارت است از اعتبار یافتن آرای غیر غربی و مخصوصاً غیر مدرن تا آنجا که این آراء را، در عرض آرای فیلسوفان از سقراط تا کنون گذاشته و با یکدیگر قیاس می‌کنند تا ببینند نه فقط در ظاهر، بلکه در مبادی و نتایج، چه اختلاف‌ها و قرابت‌هایی دارند». (داوری، ۱۳۸۳: ص ۴۳-۴۶) بنابراین در یک تحقیق تطبیقی تلاش می‌شود تا پس از فهم افتراقات و اشتراکات دو نظریه، نسبت میان آن دو روشن گردد. بدین صورت که پس از فراهم آوردن امکان زبان هم‌داستانی و گفتگو طرفینی میان آن دو، در مقام داوری و حکمیت، باید مزایا و معایب و دلایل ارجحیت هر دیدگاه مشخص گردد. در این سیر متفکرانه، چون محقق در جایگاه یک فیلسوف همواره دغدغه کشف حقیقت مطابق با واقع را دارد، به‌دوراز هر گونه پیش‌داوری و تعصبات جزم‌گرایانه، در جستجوی حق و حقیقت خواهد بود.

پیشینه پژوهش

به لحاظ پیشینه تحقیق، می‌توان به برخی از مقالات که به مسئله فطرت در اندیشه دکارت و شاه‌آبادی پرداخته‌اند اشاره نمود. «نقد برهان علامت تجاری دکارت در باب اثبات وجود خداوند» غفاری، حسین، (۱۳۸۶)، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۵۸، شماره ۵، ص ۱۷۹-۱۹۲. این مقاله به بخشی از اعتراضات یکی از معاصرین دکارت (پی‌یر گاسندی) درباره نظریه اثبات خدا از راه تصور خدا و کمال لایتناهی پرداخته است و سپس به بررسی تطبیقی آن با برهان فطرت در فلسفه اسلامی می‌پردازد. «تبیین جایگاه فطرت در خداشناسی دکارت و نسبت آن با برهان فطرت در اندیشه اسلامی» مقاله یادشده ضمن بررسی معنای فطرت و تصورات فطری به تبیین جایگاه فطرت در خداشناسی دکارت و بررسی نسبت استدلال فطری وی با برهان مشهور فطرت در اندیشه اسلامی می‌پردازد. «جایگاه فطرت در منظومه معرفتی حکیم شاه‌آبادی» غفوری نژاد، محمد، (۱۳۹۶)، پژوهشنامه عرفان، دوره ۹، شماره ۱۷، ۱۵۳-۱۶۸. در این مقاله به اثبات اصول اساسی مذهب (اثبات واجب، نبوت و امامت عامه و معاد) بر اساس مقتضیات

فطرت، استناد به مقتضیات فطرت در برخی مباحث فلسفی (نفی ماهیت، مکان‌مندی، جسمانیت،... از واجب تعالی) و همچنین علم‌النفس، ارائه تحلیلی جامع از فطری بودن دین و تمسک به اقتضائات فطرت برای سیر و سلوک و خودسازی، پرداخته شده است. «بررسی تطبیقی خداشناسی رنه دکارت و علامه طباطبائی»، منفرد، مهدی، امن‌نژاد، حمید، (۱۳۹۶) اندیشه علامه طباطبائی، سال چهارم، شماره ۶. ص ۲۹-۵۲. در این مقاله دو برهان فطری و وجودی دکارت برای اثبات خداوند با دو برهان فطرت و صدیقین علامه طباطبائی به صورت تطبیقی بررسی شده است. تفاوت مقاله پیش‌رو با مقالات یادشده در این است که هیچ‌کدام از آن‌ها منحصرأً با رویکردی تطبیقی به بررسی دیدگاه دکارت و شاه‌آبادی در باب اثبات وجود خداوند بر اساس مقتضیات فطری پرداخته است. با توجه به جستجوی صورت گرفته هیچ پژوهشی با این موضوع تا به حال انجام نشده است و پژوهش حاضر از این جهت دارای نوآوری است.

۱. چیستی فطرت در اندیشه دکارت

پیش از پرداختن به بحث فطرت، مؤلفه‌های آن و بیان برهان فطری در اثبات وجود خداوند، لازم است زمینه شکل‌گیری نظریه فطرت در نگاه دکارت کاملاً روشن گردد. پس از آن به تبیین فطریات نزد وی پرداخته و تقریر برهان مبتنی بر اثبات وجود خدا مطرح می‌گردد.

زمینه فکری دکارت

رنه دکارت (۱۵۹۶-۱۶۵۰) با شهرت پدر فلسفه جدید، تحت تأثیر سنت مدرسی ارسطویی بود (گاتینگم، ۱۳۹۰: ص ۱۰۶). وی با پی‌ریزی فلسفه‌ای نوین، مکتب فکری جدیدی را ایجاد می‌کند (راسل، ۱۳۸۸: ص ۴۲۶)، که بیان‌گر نحوه رویکرد او به مسائل مختلف فلسفی است. عصر دکارت نظاره‌گر تغییر و تحولات چشم‌گیر علمی و تجربی، در حوزه‌های مختلف ریاضی، فیزیک، نجوم و مکانیک بود. از جمله پیشگامان این سیر پیش‌رونده، افرادی همچون کوپرنیک، کپلر و گالیله بودند (اکاشا، ۱۳۸۷: ص ۴-۸).

مواجهه نامعقول و نامناسب اصحاب کلیسا بر مبنای تفکرات مدرسی ارسطویی با پیشرفت روزافزون علم جدید در اواخر قرون وسطی و دوره رنسانس به عنوان یک دوره گذار از تعصب به سوی روشن فکری، توجه متفکرین را به سوی تعلیمات افلاطونی نزدیک کرده بود. در راستای این تأثیر، تأکید بر اصالت عقل، توجه به ریاضیات و حضور تصورات فطری در نفس، در بدنه اصلی دستگاه فکری دکارت مشهود است. یکی از مهم ترین شاخصه های عصر دکارت که حاصل تحولات فکری دوره رنسانس است، شکاکیت فراگیر در زمانه اوست که می توان گفت، فلسفه وی در پاسخ به همین شک همه جانبه، متولد گشت. با زیر سؤال رفتن حقایق دینی و بی اعتبار شدن کتاب مقدس و وقوع نهضت اصلاح دینی، تردید در کسب ملاک برای فهم حقیقت با مشکلات بی شماری مواجه گشت. (لو، ۱۳۸۶: ص ۴۰) در چنین فضایی دکارت با قاطعیت تمام در مسیری قدم برداشت که همان مبارزه با شک فراگیر زمانه خود بود. وی رسالت خویش را مبنی بر این نهاد که به تأسیس نظام فکری متیقن اهتمام ورزد و بیان می دارد که: «بر روش شکاکان نمی رفتم که تشکیک آن ها، محض شک داشتن است و تعمد دارند که در حال تردید بمانند بلکه برعکس منظور من همه این بود که به یقین برسیم» (دکارت، ۱۳۸۵: ص ۲۲۸). بنابراین شک دکارت شک دستوری است بدین معنا که فرد در جستجو حقیقت و علم یقینی است اما برای وصول به آن ابتدا همه چیز را مشکوک می داند تا از این معبر، راهی به سوی یقین بگشاید. این نوع شک نقطه مقابل شک مزاجی است که از روحیه شخص ناشی می شود و ریشه در عوامل مختلف همچون تربیت و ژنتیک دارد. (ر.ک. ملکیان، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۸۷) همین شک فراگیر موجب شد تا دکارت به عنوان یک فیلسوف بیان دارد که «من شایق بودم که خود را یک سره وقف جستجوی حقیقت کنم» (Descartes, 1988: 20).

مبانی دکارت در پذیرش مقوله فطرت

رواج علوم ریاضی در عصر دکارت و توجه منحصر به فرد و نبوغ وی در زمینه ریاضیات موجب گشت تا ملاکی که در این علم برای وصول به یقین به کار برده می شد توسط وی

به سایر علوم نیز تعمیم داده شود (کاپلستون، ۱۳۸۶: ج ۶، ص ۴۰۱). توضیح این که وی معتقد بود علوم مختلف مثل فلسفه از احتمالات سخن می گوید به همین دلیل نحله‌های گوناگونی را در خود می پذیرد لکن در ریاضیات نتایج قطعی و ثابت وجود دارد و می توان این قطعیت را با اتخاذ روشی یکسان به سایر علوم تعمیم داد (ژیلسون، ۱۳۸۰: ص ۱۰۷-۱۰۹). به کارگیری دو نیروی شهود و قیاس یقینی، بالاصاله در ریاضیات و بالتبع در سایر علوم مخصوصاً در فلسفه، دکارت را بر آن داشت که به عنوان یک قاعده کلی «هر آنچه واضح و متمایز ادراک می شود را صحیح بدانند» (دکارت، ۱۳۹۰: ص ۲۸۰). اموری مثل علم به خود و احوال نفس و معرفت به ماهیت امتداد، به عنوان طبایع بسیط از قبیل همین ادراکات واضح و متمایز می باشند که اختصاص به امور عقلی دارند و حسیات از این قاعده خارج هستند (جان کاتینگم، ۱۳۹۰: ص ۶۲). شهود برخاسته از نور عقل است و ارتباطی با قوای حسی و تخیلی انسان ندارد. قضایایی که به نحو بی واسطه از اصول اولیه استنتاج می شوند، گاه با شهود و گاه با قیاس مورد شناسایی قرار می گیرند اما خود اصول اولیه فقط با شهود مورد ادراک واقع می شوند لکن نتایج دوردست فقط از طریق استنتاج حاصل می شود (دکارت، ۱۳۹۰: ص ۱۲۲-۱۲۵). دکارت با در انداختن طرح شک فراگیرش نسبت به همه چیز که برای وصول به حقیقت یقینی ایجاد شده است درمی یابد که تنها امری که در آن شک ندارد و مورد یقین اوست این است که به همه چیز شک دارد؛ یعنی در شک خود یقین دارد؛ زیرا اگر در این امر نیز شک کند باز به صدق این که شک می کند یقین دارد. پس حداقل یک قضیه تردیدناپذیر وجود دارد؛ یعنی «من فکر می کنم»، چون شک کردن نوعی فکر کردن است و از این شک می توان به این قضیه که «من هستم» اذعان پیدا دارد؛ زیرا «حتی فرض شیطان فریب کار نمی تواند مرا چنان بفریبد که زمانی که فکر می کنم یا شک می کنم، معدوم باشم. پس می اندیشم پس هستم» (دکارت، ۱۳۶۹: ص ۲۵). این مطلب مبنای اصلی دکارت در نظریه فطرت و اثبات فطری وجود خداوند می باشد که به «کوجیتو دکارتی» مشهور است که نظام فلسفی او را به سوی ذهنیت گرایی و اصالت عقل می کشاند و در نهایت منجر به پذیرش فطریات در انسان می گردد. چنین تفکیکی میان ذهن و عین و عقل و حس، مؤثرترین عامل در پذیرش دو آلیسم و ثنویت میان نفس و بدن

در اندیشه دکارت است. ناگفته نماند دیدگاه دکارت در باب اصالت عقل به معنای انکار دین و امور وحیانی نیست، بلکه وی «با احتیاطی کامل، ایمان را موهبتی الهی دانسته و معتقد است که خداوند تنها با عقل فطری قابل اثبات است و از کتاب مقدس می‌توان استنباط کرد که شناخت خدا بسیار بدیهی‌تر از شناختی است که نسبت به مخلوقات وجود دارد.» (دکارت، ۱۳۶۹: ص ۳-۵) لذا اساس معرفت‌شناختی در نظام فکری دکارت بر پایه اثبات وجود خدایی است که ضامن صحت و حقیقت همه امور است.

ماهیت ادراکات فطری

همان‌طور که بیان شد دکارت جوهر ذهن (نفس) را در تفکر و اندیشندگی خلاصه می‌کند و در تقسیم‌بندی ادراکات و افکار، چهار دسته کلی در نظر می‌گیرد. ۱- تصورات ۲- ارادیات ۳- انفعالیات ۴- تصدیقات (دکارت، ۱۳۶۹: ص ۴۰). وی در ادامه تلاش خود برای دریافت معرفت یقینی، فقط تصورات را مورد بررسی قرار می‌دهد چون معتقد است صدق، کذب، خطا و صواب در این امور راه ندارد (ملکیان، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۹۴). همچنین تصدیقات را نیز کنار می‌گذارد چون معتقد است در تصدیقات بدون شک خطا رخ می‌دهد و فرع بر تصورات است؛ بنابراین در تلاش برای پیدا کردن معرفت و ادراک یقینی باید صرفاً در تصورات خطایی رخ ندهد (همان، ج ۲، ص ۹۵). از دیدگاه وی مفاهیم فی‌نفسه بدون استناد به امر دیگر و به‌عنوان جنبه‌ای از تفکر همیشه اموری صادق هستند و خطایی نخواهند داشت (دکارت، ۱۳۶۹: ص ۴۰). به نظر می‌رسد منظور دکارت از امر دیگر هر امر خارج از ذهن انسان یا جوهر اندیشنده است که بدون مقایسه با چیز دیگری دربردارنده حقیقت اصیل و صحیح است. دکارت سه تقسیم اصلی برای تصورات در نظر می‌گیرد: ۱- تصورات فطری: تصورات مقدم بر تجربه که ذهن به‌تنهایی بدان وقوف می‌یابد. مثل تصور خدا و مفاهیم ریاضی. ۲- تصورات عارضی: تصوراتی که از حواس انسان ناشی می‌شود. مثل سردی و گرمی. ۳- تصورات جعلی: تصوراتی که با دخل و تصرف یا تجزیه و ترکیب صور محسوس خارجی در ذهن حاصل می‌شود. مثل عروس دریایی؛ بنابراین یکی از مهم‌ترین پیامدهای نگرش دکارت در تقسیم‌بندی علوم، اثبات

وجود خداوند بر اساس اصالت بخشیدن به فطرت و مقوله فطریات است.

برهان فطرت

دو تقریر عمده از برهان فطرت دکارت از سوی وی ارائه شده است که در تقریر اول بر نامتناهی بودن تصور خداوند و در تقریر دوم بر ضعف ادراک انسان تأکید دارد. اینک به بیان هر دو تقریر پرداخته می‌شود.

تقریر اول: از دیدگاه دکارت «انسان موجودی متناهی است و نمی‌تواند مفهوم جوهر نامتناهی را در ذهن خود ایجاد کند؛ بنابراین باید جوهری نامتناهی وجود داشته باشد که این تصور نامتناهی را در او ایجاد کرده باشد.» وی خداوند را چنین توصیف می‌دارد: «مراد من از کلمه خدا جوهری است نامتناهی، سرمدی، تغییرناپذیر، قائم بالذات، عالم مطلق و قادر مطلق که خودش و هر چیز دیگری را آفریده است» (دکارت، ۱۳۶۹: ص ۵۰). می‌توان گفت این استدلال دکارت هم‌سو با قاعده فلسفه اسلامی تحت عنوان «معطی شی فاقدشی نیست» می‌باشد. انسان اعطاکننده این مفهوم به خودش نیست لذا فاقد آن است. گرچه فیلسوفان اسلامی این قاعده را در تحقق امر عینی و خارجی به کار می‌برند ولی وی در زمینه امر ذهنی مطرح کرده است. «من جوهر متفکر» در اندیشه دکارت، به‌عنوان موجودی محدود و متناهی، قابلیت این را ندارد که موجود نامتناهی را در خود مفهوم‌سازی کند اما از آنجا که چنین مفهومی هم‌اکنون در ذهن او هست، پس موجودی دیگری آن را در وی ایجاد کرده و آن موجود همان خداوند است.

تقریر دوم: «اگر خداوند به‌عنوان ذات کامل، خالق من نباشد، من باید خودم خالق ذات خودم باشم و فاقد هیچ کمالی نباشم مثل ابقاء ذات. هم‌چنین هرگونه امور برگرفته از نقص و کاستی مانند آرزو و میل و شک نباید در من وجود داشته باشد، در صورتی که وجود دارد و من به‌وضوح و تمایز خود را موجودی ناقص می‌یابم (همان‌جا). از دیدگاه وی زمانی که انسان اذعان به وجود برتر از خود دارد، درمی‌یابد که خودش نمی‌تواند علت خویش باشد «چه اگر علت خود بود، همان کمالاتی را که تصورش در وجود وی است به

خود ارزانی می‌داشت. پس دلیل وجود او جز در وجودی که واجد تمام این کمالات است یعنی در وجود خدا نیست» (دکارت، ۱۳۹۰: ص ۲۶۶). برهان اقامه‌شده از سوی دکارت با دو تقریر آن، می‌تواند قابل فروکاهش به یک برهان باشد که غالباً با عنوان برهان علامت تجاری شناخته می‌شود. گرچه خود دکارت چنین نامی بر برهان خود نگذاشته اما چون بیان می‌دارد که «خداوند به هنگام آفرینش من، این مفهوم را در من نهاده تا همچون نشانه‌ای باشد که صنعتگر بر صنعت خویش می‌زند» (دکارت، ۱۳۶۹: ص ۵۷)، به این نام مشهور گشته است.

۲. چیستی فطرت در اندیشه حکیم شاه‌آبادی

در این بخش، فطرت از دیدگاه حکیم شاه‌آبادی مورد بررسی قرار گرفته سپس برهان وی در اثبات وجود خداوند مبتنی بر فطرت، مطرح می‌شود.

مفهوم فطرت

فطرت در لغت به معنای خلقت (جوهری، ۱۴۰۴ ق: ج ۲، ص ۷۸۱)، شکافتن چیزی از ناحیه طول (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ص ۶۴۰) و ابداع و اختراع (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ج ۳، ص ۴۵۸) است. از دیدگاه شاه‌آبادی فطرت به معنای ایجاد است، ایجادى که ناظر به کیفیت و هیئت آن است. مثل کلمه جلسه که حاکی از نحوه و هیات جلوس است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ الف: ص ۱۱۴). وی با توجه به آیه ۳۰ سوره روم، فطرت در انسان را نوعی خلقت خاص معرفی می‌کند؛ بنابراین وی با ارتباط وثیقی که میان فطرت و خلق انسان با نحوه ایجاد خاص و ساختمان وجودی وی برقرار می‌کند، «ایجاد و وجود را حقیقتی واحد می‌داند و ایجاد حق تعالی را مساوق با هویت و فطرت و صفات لازم وجود انسان برمی‌شمرد» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ب: ص ۱۷). لذا ایجاد و وجود حقیقتاً یک امر و اعتباراً دو امر شناخته می‌شوند. زمانی که به فاعل نسبت داده شود، ایجاد و زمانی که به قابل منسوب گردد، وجود نامیده می‌شود؛ بنابراین فطرت که همان ایجاد الهی است با حقیقت وجود انسان یکی است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ج: ص ۲۲۵). با توجه به این عبارات می‌توان گفت خداوند وجود

انسان و فطرت او را (یعنی نحوه خاص وجود او را) به یک جعل بسیط خلق کرده است و چنین آفرینشی نیاز به جعل علی حده ندارد و چون با وجود انسان مساوقت دارد پس امری مشترک میان نوع بشر خواهد بود چرا که نوع واحد در ذاتیات اشتراک دارند و این ویژگی از ابتدا تا انتهای حیات با این موجود باقی می ماند.

ماهیت فطرت

شاه آبادی در مقام تبیین چیستی فطرت در انسان آن را «لوازم وجود مدرک» می داند. بدین معنا که فطرت، لازمه موجودی است که شأنت و استعداد ادراک در او به فعلیت رسیده است. این ادراک اعم از ادراک حسی، خیالی و عقلی است. وی در تفاوت فطرت با طبیعت، چنین بیان می دارد که «لوازم وجود غیر مدرک را طبیعت خوانند و از این جهت گفته نشود که فطرت آب، رطب است بلکه گفته می شود، طبیعتش چنین است» (شاه آبادی، ۱۳۸۰: ص ۱۲۷). ایشان فصل اخیر انسان را همان فطرت می دانند. توضیح این که «فصل اخیر یعنی فصل قریب در اشیاء بیان گر حقیقت نوع است زیرا فصل مقوم همان محصل نوع است و نوعیت نوع با فصل اخیر محفوظ است» (طباطبایی، ۱۴۲۰: ص ۱۰۴). شاه آبادی با استناد به سخن ملاصدرا مبنی بر این که «حقیقه کلشی هی خصوصیه وجوده آلتی یشبت له» (ملاصدرا، ۱۴۲۸: ج ۱، ص ۶۴) این خصوصیت وجودی را همان فطرت آدمی معرفی می کند که هویت اصلی و حقیقی انسان را تشکیل می دهد (شاه آبادی، ۱۳۸۷ الف: ص ۱۱۴).

بنابراین انسان به عنوان موجودی مدرک، واجد لوازمی است به نام فطرت که خود این لوازم نیز قابلیت ادراک شدن را دارند. لذا کسی که «خود با پرده طبیعت و عدم تمییز میان فطرت و طبیعت مقتضیات آن را پوشانده است»، به دلیل عدم توجه به لوازم وجودی خویش (یا همان فطرت)، تمام هم و توجه خویش را به مرتبه طبیعت جسمانی و امور حسی مبذول داشته و حجابی بر فطرت اولیه و اصیل خویش افکنده است. لازم به ذکر است ایشان فطرت ثانویه را همان فطرت محجوب و غیراصیل می دانند (شاه آبادی، ۱۳۸۰: ص ۱۴۸). این مطلب بیان گر نگرش ایشان در مورد دو بعدی بودن حقیقت وجود انسان است.

بعد اصیل و روحانی ناظر به فطرت الهی و بعد جسمانی ناظر به طبیعت جسمانی است. ایشان تمثیل قابل توجهی در این زمینه مطرح می‌کنند. «چون نفس انسانی جسمانیه الحدوث و روحانیه البقاء است، بین عالم ملک و ملکوت واقع شده است فلذا برای نفس انسانی دو وجه است. باین حال چون مثل یک بچه تحت تربیت مادر طبیعت قرار دارد با مادرش بسیار انس دارد به طوری که از پدر ملکوتی و حتی وجود خویش غافل است. در نتیجه توجه و گرایش به عالم جسم و طبع، تدبیر امور آن و برآوردن خواسته‌های آن را مدنظر خویش قرار می‌دهد» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ الف: ص ۳۲۰)، بنابراین از دیدگاه وی نفس موجودی دوبعدی است: بعد ناسوتی و بعد ملکوتی. اولی از طبیعت برخاسته و دومی از ملکوت افاضه شده است. عالم ملک و ملکوت در پیدایش نفس، نقش پدر و مادر در پیدایش فرزند را دارد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ الف: ص ۱۱۸).

از اهم خواص اقتضائات فطری از دیدگاه شاه‌آبادی می‌توان به مواردی چند اشاره نمود: ۱- عمومیت: بدین صورت که این فطرت الهی در همه انواع بشر وجود دارد و هیچ فردی فاقد آن نیست. (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ب: ص ۱۷) بنابراین فطریات اموری هستند که همه افراد بشر از اول تا به آخر در آن اتفاق نظر دارند. اگر اختلافی هم باشد یا نشان‌دهنده غیر فطری بودن است یا در تعیین مصداق دچار خطا شده‌اند. (خمینی، ۱۳۸۸: ص ۹۸) ۲- بدیهی بودن: شاه‌آبادی در توضیح این ویژگی از فطرت در انسان می‌فرماید: «چون مطالعه کتاب ذات خود بنماییم که اوضح و افصح کتب است و محتاج به معلم نیست، به قسمی که همه کس می‌تواند بخواند و فقط محتاج است به گشودن کتاب و نظر کردن در آن» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ب: ص ۱۲۷) ۳- خطاناپذیری: از دیدگاه وی فطرت «در کشف حقایق حقیق است» (همان، ص ۶۹) لذا مصون از خطا و اشتباه است. البته معرفت فطری که بر اساس آن می‌توان بسیاری از اصول و معارف دینی از جمله وجود خداوند را اثبات نمود، مورد تأیید عقل هم خواهد بود و با دستورالعمل‌های عقلانی و رهیافت‌های استدلالی و فلسفی فاصله ندارد.

مصادیق و اقسام فطریات

گرچه شاه‌آبادی در آثار خود، تقسیم‌بندی منسجمی از بحث فطریات ارائه نداده است و به ذکر مصادیق آن بسنده نموده، لکن با دقت نظر در بیانات ایشان می‌توان دو قسم اصلی در امور فطری در نظر گرفت. این اقسام اساسی شامل علم و عشق است. علم دربردارنده فطریات ناظر به شناخت و ادراک انسان است و عشق بیان‌گر امور فطری در حیطه گرایش‌ها و کشش‌های درون‌آدمی است. همه مصادیق مطرح‌شده از جانب وی در حوزه فطریات در این دو دسته کلی جای می‌گیرند. مقصود از فطرت علم، آگاهی انسان به جوهر ذات خود است که به نحو حضوری و شهودی برای وی مکشوف می‌گردد. این جوهره ذات، چیزی غیر از طبیعت و بعد جسمانی انسان است. چراکه انسان به ذات خود علم حضوری دارد و مناط علم حضور است لکن امر جسمانی مناط عدم حضور و غیبت است به نحوی که نه نسبت به خود و نه به غیر خود ادراک ندارد. لذا من حقیقی انسان امری مجرد و مدرک است و با بعد طبیعی و مادی متفاوت می‌باشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ الف: ص ۳۱۷). منظور از فطرت عشق، حب و گرایش انسان به کمالات عالییه و بیزاری او از نقص و کاستی است. این بعد از فطرت دارای تشکیک و شدت و ضعف است؛ به طوری که شامل مراتب ضعیف از عشق و علاقه انسان به خود و کمالات وجودی خود تا مراتب قوی حب و عشق به منشأ تمام کمالات یعنی حق تعالی را دربردارد. از جمله گرایش‌های فطری برگرفته از فطرت عشق از دیدگاه شاه‌آبادی عبارت‌اند از: میل به پرستش، حقیقت‌جویی، فضیلت‌خواهی، حب به بقاء، میل به راحتی، میل به آزادی، عشق به کمال، تنفر از نقص، حب به عدالت، ستایش موجود کامل و شکرگزاری از منعم (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ب: ص ۴۱).

شایان توجه است که میان ادراکات فطری در مقام علم و معرفت، با گرایش‌های فطری به مثابه میل و کشش درونی، ارتباط وثیق و محکمی برقرار است. چراکه علم منشأ و مبدأ عمل است بدون شک «میزان حیات هر انسانی با درجه علم و مرتبه عمل او همسان است. علم برانگیزاننده عمل است و عمل نیز تنها از علم الهام می‌گیرد. هرچه هماهنگی

میان علم و عمل بیشتر باشد حیات انسان قوی‌تر می‌گردد» (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷: ص ۴۰ و ۲۴۵). بنابراین معرفت و گرایش دو رکن اصلی در فطرت انسان محسوب می‌شوند. آنچه در زمینه گرایش‌های فطری و میناگروی آن برای اثبات وجود خداوند مطرح می‌شود با چنین تفصیل و تقسیم‌بندی از نوآوری‌های شاه‌آبادی محسوب می‌شود که رنگ و بوی عرفانی_قرآنی و صبغه فلسفی دارد. گرایش‌های فطری بن‌مایه خود را از ادراکات فطری دریافت می‌کند. «طلب فطری برخاسته از تلقین، تقلید، عادت، رسوم، فرهنگ و سنن بشری نیست بلکه مسبوق به شهود واقعیت است؛ و طالب فطری اولاً با علم شهودی از حقیقتی آگاه می‌شود، ثانیاً جستجو می‌کند تا آن را بیابد و یافته خویش را بر معلوم خود تطبیق دهد. انسان طالب خداست و چون طالب مجهول مطلق نیست، پس مطلوب وجود دارد او را می‌شناسد و با رسیدن به او آرامش می‌یابد» (جوادی‌آملی، ۱۳۸۶: ص ۵۰).

برهان فطرت

شاه‌آبادی هم در حیطه ادراکات فطری و هم در حیطه گرایش‌های فطری براهینی را دال بر اثبات خداوند مطرح می‌کند. وی با استناد به آیه ۱۵ سوره مبارکه فاطر، همه موجودات را فقیر الی الله معرفی می‌کند. بدین صورت که فقر و نیازمندی، برآمده از حاق ذات و فطرت موجودات است و ایشان به لحاظ ساختار و شاکله وجودی محتاج و فقیرند. لذا زبان حال همگی آن‌ها بیان‌گر این است که همواره نیازمند موجودی والاتر از خود هستند که عین بی‌نیازی و غنای مطلق است. بدین صورت موجود غنی بالذات یعنی خداوند اثبات می‌شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ الف: ص ۴۲۸). این برهان گرچه تقریری از برهان امکان فقری ملاصدرا است اما از آنجا که شاه‌آبادی فقر وجودی را از شئون و مظاهر فطرت می‌داند، بیان و نگرشی نوین در این زمینه محسوب می‌گردد.

بنابراین مشهود اولیه انسان به علم حضوری، نفس خود انسان است اما از این رهگذر می‌تواند به مبدأ خویش نیز علم پیدا کند. درواقع شاه‌آبادی از طریق علم به خود، علم به خدا را به صورت شهودی و حضوری اثبات می‌کند (ر.ک. شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ب: ص ۹۵). توضیح آن که انسان بر مبنای فطرت عالمه، علم به خود می‌یابد و بر اساس فطرت عاشقه،

حب و علاقه به خویشتن خویش پیدا می‌کند. لکن پس از واکاوی درونیات خویش و مطالعه کتاب درون خود، درمی‌یابد که علتی وراء خود دارد که هیچ‌یک از کاستی‌ها و نقصانات وجودی او را ندارد و در کمال بحت و وجود محض است که منشأ و صادر همه موجودات و کمالات وجودی آنهاست. لذا متوجه می‌شود آنچه ارزش حقیقی حب و شیفتگی را دارد حق تعالی است و مابقی موجودات شئونات وجودی او هستند. این خودشناسی پلی است به سوی خداشناسی که حقیقت اتم «من عرف نفسه فقد عرف ربه» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۲) را بیان می‌دارد.

کلیدواژه شاه‌آبادی در طرح برهان فطرت بر مبنای گرایش‌های فطری، عشق است. وی با کاربست فطرت عشق و انجذاب و کشش درونی انسان به خداجویی و خداپرستی، به اثبات خدا می‌پردازد.

صغری قیاس: انسان بالوجدان عاشق و شائق کمال مطلق است. این اشتیاق حد یقف و مرز پایانی ندارد زیرا انسان به هر میزانی که به کمالات نائل شود اگر بداند مرتبه بالاتری هم وجود دارد مشتاق آن خواهد شد و در جهت کسب آن تلاش خواهد کرد. تا زمانی که انسان، به معشوق حقیقی خود که معیار راستین آن آرامش است دست پیدا نکنند از تلاش و کوشش دست نمی‌کشند و به هر مرتبه وقوف یابد خواهان کمالات متعالی‌تر بعدی خواهد بود.

کبری قیاس: عشق از صفات ذات‌الاضافه است که بدون متعلق موجود نمی‌شود. بدین معنا که عاشق حقیقی و عینی خواهان معشوق حقیقی و عینی خواهد بود. «العشق من الصفات الاضافیه یقتضی معشوقاً کما کنت عاشقاً بالفعل فلتحکم بوجود معشوق الفطره فی دار التحقق»

نتیجه: کمال مطلق وجود دارد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷، الف: ص ۳۳۵-۳۳۶).

برای فهم برهان شاه‌آبادی ذکر چند نکته ضروری است:

۱- ایشان با تجزیه و تحلیل حقیقت کمال به صفاتی همچون علم، قدرت، حیات، اراده، کلام، سمع و بصر اشاره می‌کنند که هر یک به تنهایی می‌تواند صغری قیاس قرار گیرد و استدلالی فطرت‌محور و جداگانه بر اثبات وجود حق تعالی باشد. لذا ایشان در راستای

برهان ارائه شده خویش، صفات نامحدود و مطلق خداوند را هم اثبات می‌کنند (همان، ۳۴۲-۳۴۶).

۲- متضایفین به مفاهیمی گفته می‌شود که دارای تقابل تضایف می‌باشند. مهم‌ترین ویژگی دو مفهوم متضایف این است که تعقل و تصور هر یک از طرفین، مستلزم تصور و تعقل طرف دیگر است مانند تصور پدر و فرزند. متضایفین در فعلیت و قوه و نیز در خارجیت و ذهنیت ملازم یکدیگرند. به بیان دیگر، متضایفین دارای تکافؤ وجودی‌اند، به این معنا که بدون تقدم و تأخر، دارای یک ظرف وجودی مشترک هستند. در نتیجه اگر یکی از متضایفین در خارج محقق باشد، باید دیگری نیز هم‌زمان و هم‌رتبه با آن در خارج موجود باشد و اگر یکی در ذهن موجود است، دیگری نیز به همین نحو در ذهن موجود خواهد بود (ملاصدرا، ۱۴۲۸: ج ۳، ص ۲۶۸)؛ بنابراین طبق دیدگاه شاه‌آبادی اگر انسان به‌عنوان عاشق حقیقی و عینی طالب معشوق خود یعنی کمال مطلق است پس قطعاً این معشوق وجود عینی و حقیقی دارد و صادره از توهم و تخیل نیست.

۳- همان‌طور که قبلاً اشاره شد، از دیدگاه شاه‌آبادی فطرت معصوم از خطا و اشتباه است. از آنجا که وی فطرت را ذاتی نوع بشر می‌داند و ذاتی طبق قاعده عقلی «لا یتخلف» است و تغییربردار نیست (سبزواری، ۱۳۶۹: ص ۱۷۷)، لذا هرگونه خطا در فطرت به معنای تغییر در ذات و ذاتیات محسوب می‌شود که محال است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ص ۱۲۷). علاوه بر این، فطرت از سنخ علم حصولی و مفهوم نیست که در آن خطا راه پیدا کند، بلکه یک حقیقت خارجی از سنخ گرایش عینی (جوادی‌آملی، ۱۳۹۰: ص ۳۸) و علم حضوری است. پس نمی‌تواند «امری موهوم، خیالی و خطاپذیر باشد چرا که فطرت متوجه کمال است و موهوم، ناقص می‌باشد» (خمینی، ۱۳۷۱: ص ۱۸۴). هم‌چنین می‌توان گفت از آن روی که فطرت انسان، نشأت گرفته از فطرت الهی است و از سرچشمه لایتناهی وجود حق تعالی ساری و جاری می‌شود، فرض تحقق خطا و اشتباه در آن محال است.

۴- ایشان هم‌چنین بر اساس فطرت خوف، امید و حب اصل، به اثبات وجود خداوند می‌پردازد که در این براهین کبری قیاس یکسان است که همان قاعده تضایف می‌باشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ الف: ص ۴۴۹-۴۵۶).

۳. تطبیق برهان فطرت دکارت و شاه‌آبادی

از آنجا که هدف اصلی در این نوشتار تطبیق میان دو دیدگاه دکارت و شاه‌آبادی است، لذا ابتدا باید وجوه اشتراک و افتراق میان دو نظریه روشن گردد و سپس در ورای آن‌ها، تطبیق برهان فطرت این دو فیلسوف صورت پذیرد.

وجوه اشتراک

۱- اعتقاد هر دو اندیشمند به اصل فطرت و تصورات فطری به‌عنوان اموری عمومی، غیراکتسابی، همگانی، بدیهی، ثابت و زوال‌ناپذیر، صرف‌نظر از این که نحوه نگرش و کیفیت تحلیل ایشان به فطرت چگونه است. اعتقاد به بدهات امور فطری و شهودی بودن فطریات در هر دو دیدگاه مشاهده می‌شود. دکارت با مبنا قرار دادن ریاضیات در نظریه خود و به‌کاربردن روش شهود و استنتاج منتهی به شهود، یقین را شرط معرفت یقینی معرفی می‌کند. از طرف دیگر شاه‌آبادی یکی از مؤلفه‌های اصلی ادراکات و گرایش‌های فطری را در بدهات و شهودی بودن این امور می‌داند.

۲- اعتقاد به اصالت ذهن، روح و بعد غیرمادی در انسان؛ دکارت با طرح کمیت به‌عنوان جوهر بدن و طرح فکر به‌مثابه جوهر روح، قائل به دوآلیسم در مبانی انسان‌شناسی خود می‌باشد و شاه‌آبادی با اعتقاد به دو بعدی بودن حقیقت انسان، به اثبات طبیعت به‌عنوان جنبه جسمانی و مادی انسان و فطرت به‌عنوان جنبه روحانی و الوهی او، حقیقت اصیل را همان روح و فطرت انسان می‌داند.

۳- اعتقاد به تفاوت میان فطرت و غریزه و طبیعت؛ دکارت در این رابطه بیان می‌دارد: «اما من دو نوع غریزه را از هم تمییز می‌دهم. یکی غریزه‌ای است که در ماست، از آن حیث که انسانیم و کاملاً عقلانی است که همان نور فطری و بصیرت عقلی است. این تنها غریزه‌ای است که می‌توان به آن اعتماد کرد. غریزه دیگر از آن حیث که حیوانیم به ما تعلق دارد و محرک طبیعت به‌سوی حفظ جسممان و به‌سوی التذاذ جسمانی است. از این غریزه همیشه نباید پیروی کرد» (آزادی، ۱۳۹۷: ۵۹). شاه‌آبادی نیز در بیان تفاوت میان فطرت و طبیعت و غریزه، فطرت را لازمه وجود مدرک و طبیعت را لازمه وجود غیر

مدرک می‌داند. ایشان گاهی طبیعت را به معنای غریزه نیز به کار می‌برد که ناظر بر بعد حیوانی انسان است. «باید طبیعت، تبع فطرت بوده باشد؛ زیرا اگر طبیعت بلندپروازی کند و بخواهد تحصیل راحتی در این عالم بنماید، البته باید به ترک اوامر الهیه بوده باشد. چنانچه حریت آن در ارتکاب مناهی و تجاوز حدود خواهد بود و این موجب منع از حریت و راحت در عالم آخرت خواهد شد» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ب: ص ۱۸۱)، ایشان هم‌چنین انسان‌هایی که از اقتضائات انسانی به دور هستند را پیرو صرف امور حیوانی می‌داند زیرا «جانوران طبق غرائز طبیعی، می‌خورند، می‌آشامند و تولید نسل می‌کنند» (همان‌جا).

۴- اعتقاد به رابطه تضایفی میان دو حقیقت ذات اضافه که میان آن‌ها ضرورت بالقیاس است. گرچه تضایف مدنظر دکارت تضایف مفهومی است و آنچه شاه‌آبادی مطرح می‌کند ناظر به تضایف وجودی است؛ مانند نسبت پدر بودن که بدون فرزند داشتن تحقق نمی‌یابد؛ دکارت در برهان خود رابطه علیت دو طرفه مطرح کرد. «واقعیت ذهنی هر یک از مفاهیم ما باید علتی داشته باشد که همین واقعیت را نه فقط به نحو ذهنی، بلکه به همان صورت و یا به نحو والاتر در خودش داشته باشد. ولی ما واجد مفهوم خدا هستیم و واقعیت ذهنی این مفهوم، به همان صورت و به نحو والاتر در ما نیست و نیز این واقعیت نمی‌تواند در هیچ چیز دیگری جز در خود خدا وجود داشته باشد. در نتیجه این مفهوم خدا که در ذهن ما وجود دارد، باید علتش خدا باشد و بنابراین خدا وجود دارد» (دکارت، ۱۳۸۴: ص ۲۰۷). شاه‌آبادی نیز در برهان خود بر اثبات وجود خدا، انسان را عاشق و شائق نسبت به کمال مطلق در نظر می‌گیرد که این عشق به دلیل وجود رابطه تضایفی نمی‌تواند بدون معشوق باشد. لذا میل و انجذاب به سوی کمال مطلق خواستار متعلق حقیقی و عینی است بدین صورت که وجود بالفعل عاشق وجود بالفعل معشوق را می‌طلبد.

وجوه افتراق

۱- عدم پذیرش دیدگاه‌های معرفت‌شناسانه ارسطو از سوی دکارت و مقبولیت این دیدگاه‌ها از نظر شاه‌آبادی در جایگاه یک فیلسوف اسلامی-صدرایی. دکارت در زمینه معتبر دانستن محسوسات و یقینی دانستن آن‌ها به نحو مبنایی از ارسطو فاصله گرفت و

معتقد بود صرفاً معقولات، محصل یقین هستند و امور حسی فقط ابزاری برای ارتباط با جهان پیرامون بوده و وجهه‌ای برای کشف حقیقت ندارند؛ بنابراین وی قائل به تصورات فطری مقدم بر تجربه و حس و ذاتی ذهن بود. «فطریات که عقل آن‌ها را بالبداهه دریافت می‌کند یقیناً درست است و خطا برای ذهن در آن‌ها رخ نمی‌دهد لذا در الهیات و طبیعیات تنها فطریات و معقولات صرفه را پایه قرار می‌گیرد» (طباطبایی، ۱۳۶۸: ج ۱، ص ۱۶۳). در مقابل این دیدگاه، شاه‌آبادی با پذیرش اصول معرفت‌شناسی ارسطویی، آغاز فرآیند علم و معرفت را از حس می‌داند. ایشان امور فطری را دارای چهار مرتبه می‌داند. ۱- حس که به واسطه آن انسان ملکی است. ۲- خیال که به واسطه آن، انسان ملکوتی است. ۳- عقل که به واسطه آن، انسان جبروتی است. ۴- عشق که به واسطه آن، انسان لاهوتی و فانی در حق است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷ ب: ص ۲۹)؛ از این رو انسان در یک سیر و فرآیند طولی، معلومات خود را از عالم حس و ماده به دست آورده و رو به سوی عالم لاهوت دارد که بالاترین مرتبه است.

۲- همان‌طور که بیان شد دکارت معتقد بود مفاهیمی فطری همچون مفهوم خدا در وجود انسان (به نحو بالفعل یا بالقوه) نهادینه شده است؛ بنابراین می‌توان گفت وی به نحوی قائل به علم حصولی در این زمینه بوده است چراکه شناخت خداوند را منوط بر مفهوم آن دانسته است؛ اما آنچه در بیانات شاه‌آبادی مشهود است روایتگر نوعی علم حضوری و شهودی نسبت به خداوند است، نه به واسطه مفاهیم ذهنی. در علم حضوری واقعیت به مثابه یک حقیقت عینی و خارجی خود را بدون واسطه بر عالم مکشوف می‌سازد. مثل ادراک انسان نسبت به حس ترس یا خوشحالی در درون خود. انسان درک حضوری و بدیهی نسبت به خود و نیاز خود به وجود کامل مطلق را ادراک می‌کند و سپس به آن شائق و مشتاق می‌گردد که هر دو این ادراک و اشتیاق بر اساس فطرت و ذات نوع بشر است نه از طریق مفاهیم بالقوه یا بالفعل ایجاد شده در ذهن و عقل بشری؛ بنابراین اهم تلاش دکارت در این است که بیان دارد مفهوم بدیهی و تغییرناپذیر خدا را (هرچند به صورت بالقوه یا بالفعل) در ذات و نهاد انسان قرار دارد درحالی که شاه‌آبادی به تبع فلاسفه اسلامی هیچ درکی حتی محال بودن اجتماع نقیضین را نهادینه در فطرت و ذات انسان نمی‌داند.

۳- در یک تقسیم‌بندی می‌توان کاربرد اصطلاح فطرت را در چهار حوزه مشخص نمود:

۱- ادراکاتی عمومی که همه اذهان در آن‌ها یکسان هستند مثل اعتقاد به وجود دنیای خارج. ۲- ادراکاتی که بالقوه در ذهن همه کس موجود است مثل معلوماتی که با علم حضوری برای نفس معلوم هستند ولی هنوز به علم حصولی معلوم نشده‌اند. به عقیده ملاصدرا فطری بودن معرفت به ذات حق از این قبیل است. ۳- در باب برهان منطق، فطریات به قضایایی گفته می‌شود که برهانشان همواره همراه آن‌هاست. ۴- ادراکات و تصوراتی که خاصیت ذاتی عقل است و هیچ‌گونه استنادی به غیر عقل ندارد (مطهری، ۱۳۹۶: ج ۶، ص ۲۶۴). با توجه به این تقسیم‌بندی می‌توان گفت دیدگاه دکارت شامل معنای چهارم و دیدگاه شاه‌آبادی در بردارنده معنای دوم است. دغدغه دکارت در اثبات خداوند بیشتر معرفت‌شناسانه است به‌طوری که در پی کسب معرفت یقینی و رهایی از شک مطلق، اصول و قواعد ذهنی برگرفته از مؤلفه‌های ریاضیاتی را پرورش می‌دهد؛ اما شاه‌آبادی علاوه بر نگرش معرفت‌شناسی در اثبات حق تعالی دغدغه وجودشناسانه هم داشته است. از این رو وی فطرت را شاکله و ساختار وجودی انسان معرفی می‌کند که لازمه وجود مدرک و جنبه ملکوتی و وجهه روحانی انسان است که جنبه معرفت‌زایی دارد.

۴- دکارت اگرچه در آثارش داعیه جدایی عقل و ایمان را داشت اما در بیانات خود از این موضع کناره گرفته و با استفاده از مؤلفه‌های دینی، دغدغه‌های علمی خود را پاسخ داده و یا در موضوعی دیگر در آثار خود، برای معتبر ساختن مشرب فکری خویش و یا کسب رضایت اصحاب کلیسا، به اثبات عقلانی وجود خدا و سازوکارهای دینی پرداخته است. لذا نوعی تناقض و چندبیینی در نظریات او وجود دارد. البته این اثبات عقلانی با استمداد از نور فطرت رخ می‌دهد بدین صورت که در تجزیه و تحلیل مفاهیم ذهنی به مفهوم فطری خدا رسیده و برهان علامت تجاری را بر مبنای آن تدارک می‌بیند؛ اما شاه‌آبادی با تفکیک میان دو حوزه عقل و فطرت، به اثبات خدا و تمام معارف دینی از طریق فطرت می‌پردازد. لذا وی با تمایز دقیقی که میان درک عقلی و درک فطری قائل است، حوزه ادراکات هر کدام را مشخص نموده و متعلقات هر یک را از یکدیگر تمیز داده است. در درک عقلی، انسان به استدلال (اعم از پیچیده و ساده) برای دریافت معقولات نیاز دارد اما درک فطری نوعی

شهود و حضور و آگاهی بدیهی است که لازمه ساختار وجودی انسان است.

تطبیق وجوه اشتراک و افتراق

هدف از پژوهش پیش‌رو آن است که در ورای فهم فطرت، مؤلفه‌های آن و بیان وجوه اشتراک و افتراق دو متفکر بتوان نگرشی تطبیقی ارائه نمود:

با توجه به آنچه تاکنون بیان شد می‌توان گفت اعتقاد به بداهت فطریات و شهودی بودن آن‌ها در هر دو دیدگاه قابل مشاهده است و یکی از نقاط اشتراک هر دو اندیشمند اعتقاد به اصل فطرت و تصورات فطری به‌عنوان اموری عمومی، غیراکتسابی، بدیهی و ثابت است. همچنین هر دو متفکر قائل به دوعبدهی بودن حقیقت انسان هستند یعنی انسان را دارای دو بعد جسمانی و روحانی می‌داند و همچنین در تفکیک میان فطرت و غریزه و طبیعت باهم مشترک هستند اما در همین خصوص در برخی موارد مهم باهم افتراق دارند. دکارت از یک طرف قائل به ثنویت و دوگانگی نفس و جسم است و از طرف دیگر به ارتباط میان آن دو حکم می‌کند. در واقع وی با فاصله گرفتن از تعالیم مدرسی ارسطویی در زمینه مفهوم نفس، نتوانست به درستی ارتباط میان نفس و بدن را تشریح کند و دچار معضلات بی‌پاسخ فراوانی شد. به طوری که در نامه خود به پرنسس الیزابت اعتراف می‌کند که «اتحاد نفس و بدن با فکر نکردن درباره آن بهتر فهمیده می‌شود و این از رازهایی است که باید قبول کرد، بدون آن که فهمید» (پایکین و استرول، ۱۳۷۳: ص ۱۵۳). در مقابل شاه‌آبادی با تأسی از مکتب صدرای معتقد است نفس انسان «جسمانی‌الحدوث است و با کمال بدن مادی روح انسانی به وجود می‌آید» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ص ۱۹۷). لذا وی مانند دکارت دچار مشکل ثنویت و پیچیدگی در ارتباط میان نفس و بدن نخواهد شد زیرا از اساس نفس را مادی دانسته که در پی اتحاد با بدن، هویت واحدی تشکیل شده و در طی حرکت جوهری خود به مقام بقاء روحانی نائل می‌شود (ملاصدرا، ۱۴۲۸: ج ۹، ص ۳).

بنابراین تمایز نفس با بدن از دیدگاه شاه‌آبادی فقط در مقام اعتبار عقلی است نه وجود عینی لذا در تبیین عقلانی رابطه این دو دچار مشکل نشده است. هم‌چنین این مسئله در رابطه بین عین و ذهن و محورگرایی ذهنیت دکارتی بازخورد پیدا می‌کند. به طوری که

دکارت با بی‌اعتبار نمودن ادراکات حسی و خیالی در دریافت حقیقت، معتقد است اگر قوای دیگر غیر از قوای عقل «مانع شناخت هستند باید خود را از آن‌ها حفظ کرد» (دکارت، ۱۳۷۲: ص ۵۰). با چنین رویکردی ملاک مطابقت یا عدم مطابقت با واقع روشن نمی‌گردد، اما اگر ادراک حسی مقدم بر سایر ادراکات در نظر گرفته شود، امر واقعی از غیر واقعی به دلیل انطباق صورت ذهنی با واقعیت مشخص خواهد شد. علاوه بر این که شاه‌آبادی با در نظر گرفتن عوالم حسی، خیالی، عقلی، فطری، علم و ادراک مخصوص هر مرتبه را مشخص می‌کند. مثلاً عالم حس، ابزارهای ادراکی و خصوصیت معرفت‌یابی ویژه خود را دارد که با عالم عقل متفاوت است و این مطلب با وحدت‌انگاری در روش دریافت علم از دیدگاه دکارت که مسئله شناخت را دچار بن‌بست می‌کند، متفاوت است.

دکارت با نادیده گرفتن قدرت انتزاع و سازندگی ذهن، یکسری مفهومات فطری را بالذات برای ذهن انسان در نظر می‌گیرد که چون در دو دسته امور حسی و جعلی قرار نمی‌گیرند در دسته فطریات واقع می‌شوند. مثلاً مفهوم خدا یا کمال مطلق صرفاً اموری قرارداده شده یا ثبت‌شده در ذهن بشر به نحو پیشینی و متقدم بر تجربه و حس است. رویکرد وی نوعی نقش منفعلانه برای ذهن انسان است که گویی قدرت تفکر را از انسان سلب می‌کند، در مقابل شاه‌آبادی با در نظر داشتن نگرشی فعالانه و خلاقانه نسبت به ذهن انسان، مفاهیمی مثل کمال مطلق را ساخته و پرداخته قدرت ادراکی و ذهنی انسان می‌داند. علاوه بر این که این مفاهیم ناظر به حقیقت عینی و خارجی کمال مطلق است و علم انسان به این مفاهیم ذهنی نیز، حضوری و شهودی است.

از دیگر وجوه افتراق دکارت و شاه‌آبادی وقوع دور در برهان فطرت دکارت است. دکارت معتقد است یقین من به وجود خداوند غیر فریب‌کار مساوی است با یقین به صحیح بودن آنچه به طور واضح و متمایز ادراک شده است. لکن فقط در صورتی می‌توان یقین به صحت ادراک امور واضح و متمایز داشت که یقین به وجود خدای غیر فریب‌کار حاصل گردد. منوط بودن این دو گزاره بر هم لازمه دور در کلام دکارت است که پاسخی قانع‌کننده برای آن ارائه نداده است. لذا اگرچه هر دو متفکر در اعتقاد به رابطه تضایفی میان دو حقیقت ذات اضافه که میان آن‌ها ضرورت بالقیاس است با هم اشتراک دارند، اما

برهان فطرت شاه‌آبادی به دلیل عدم ابتناء بر مفاهیم ذهنی و حصولی با چنین مسئله دوری مواجه نیست چراکه مبتنی بر علم حضوری می‌باشد که عین حقیقت و وجود اشیا است.

بحث و نتیجه‌گیری

بحث از فطرت و اثبات وجود خداوند بر مبنای آن، بن‌مایه خود را از ساختار معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی در مشرب‌های مختلف فکری حاصل می‌کند. دکارت به‌عنوان نماینده اندیشمند غربی و حکیم شاه‌آبادی در جایگاه یک فیلسوف مسلمان، قائل به علوم فطری بودند و براهینی در زمینه اثبات وجود خداوند بر اساس اصل فطرت مطرح نموده‌اند. در این نوشتار تلاش شد تا مقایسه‌ای تطبیقی که صرفاً به معنای بیان وجوه اشتراک و افتراق دو اندیشه نیست، میان دو متفکر جهان غرب و اسلام مورد بررسی قرار گیرد. بر این اساس امکان هم‌زبانی و گفتگو طرفینی که لازمه تحقیق تطبیقی است میان ایشان فراهم گردید و مزایا و معایب هر اندیشه با نظر به کشف حقیقت و شناخت یقینی که غایت قصوی یک فیلسوف است مورد مذاقه قرار گرفت. اصالت عقل و محوریت ریاضیات در دیدگاه دکارت، وی را بر آن داشت تا برای کسب معرفت یقینی دو معیار وضوح و تمایز را در نظر داشته باشد. در میان تقسیم‌بندی ارائه‌شده از مفهومات توسط وی، فطریات اموری هستند که متعلق شناخت حقیقی قرار می‌گیرند. از جمله این مفاهیم، مفهوم خدا است که قوه عقل به نحو فطری و متقدم بر تجربه و حس بر آن واقف است. وی برهان خود را نیز بر اساس همین مبانی تدارک دیده است. در مقابل حکیم شاه‌آبادی تفسیر متفاوتی از فطرت و معارف فطری ارائه می‌دهد. وی برخلاف دکارت، فطرت را شاکله و ساختار وجودی انسان و از لوازم وجود مدرکانه او می‌داند. لذا علاوه بر نظریه‌پردازی در حیطه معرفت‌شناسی که دکارت به آن پرداخته بود مبانی هستی‌شناسی را نیز مورد توجه قرار داده است. به همین دلیل بسیاری از معضلات فلسفه دکارت مثل کیفیت رابطه نفس و بدن و اشکالات وجود مفاهیم بالفعل فطری در ذهن انسان که موجب نادیده گرفته شدن قدرت خلاقیت و انتزاع ذهن می‌شود، در نظام فکری شاه‌آبادی مشاهده نمی‌شود. همچنین باید توجه داشت که شاه‌آبادی در برهان خود بیشتر روی جنبه ادراکات فطری و گرایش فطری

تأکید دارد. کاربرد این پژوهش از آن جهت است که خداشناسی فطری در دکارت و شاه‌آبادی را بر اساس مبانی اندیشه‌ورزی هر یک روشن و متمایز ساخته و جایگاه و ارزش مؤلفه فطرت، به‌عنوان امری مشترک میان همه انسان‌ها را در شناخت و اثبات وجود خداوند، بیان نموده است. علاوه بر این، ناظر بر کاستی‌های برهان فطرت دکارت، غنا و جامعیت برهان فطری شاه‌آبادی در اثبات وجود خداوند که بن‌مایه آن علم حضوری است، روشن گردید. به‌طوری‌که می‌توان گفت نظریه شاه‌آبادی انسان را واقف به خدای متشخص و واقعی ساخته و نظریه دکارت تنها به اثبات خدا ذهنی منجر می‌شود.

سپاسگزاری

از حامیان پژوهش و داوران محترم که سبب تکمیل پژوهش حاضر شدند تقدیر می‌شود.

تعارض منافع

هیچ تعارض منافی در مقاله پیش‌رو وجود ندارد.

ORCID

Zeynab Soltani

Javad Gholamrezaei

<https://orcid.org/0000-0003-4869-9538>

<https://orcid.org/0000-0001-9708-1414>

منابع

قرآن کریم

- آزادی، (مریم). (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی ادراکات فطری از دیدگاه دکارت و استاد شهید مطهری، استاد راهنما سعید علیزاده، استاد مشاور ناصر فروغی. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه دین، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز.
- ابن اثیر، (مبارک بن محمد). (۱۳۶۷). *النهائیه فی غریب الحدیث والاثر*، تحقیق محمود طنناخی و طاهری زاوری. چاپ چهارم. قم: اسماعیلیان.
- اکاشا، (سمیر). (۱۳۸۷). *فلسفه علم*. ترجمه هومن پناهنده. چاپ اول. تهران: فرهنگ معاصر.
- جوادی آملی، (عبدالله). (۱۳۸۶). *فطرت در قرآن*. چاپ چهارم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، (عبدالله). (۱۳۸۷). *هدایت در قرآن*. چاپ سوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، (عبدالله). (۱۳۹۰). *تفسیر موضوعی قرآن، فطرت در قرآن*. چاپ ششم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوهری، (اسماعیل بن حماد). (۱۴۰۴). *الصحاح فی اللغة*. چاپ اول. بیروت: دار العلم.
- خمینی، (روح الله). (۱۳۷۱). *شرح چهل حدیث*. چاپ سی و نهم. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، (روح الله). (۱۳۸۸). *شرح حدیث جنود عقل و جهل*. چاپ سیزدهم. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- داوری، (رضا). (۱۳۸۳). *فلسفه تطبیقی*. چاپ اول. تهران: نشر ساقی.
- دکارت، (رنه). (۱۳۸۵). *سیر حکمت در اروپا رساله گفتار در روش راه بردن عقل*. ترجمه محمدعلی فروغی. چاپ هشتم. تهران: انتشارات زوار.
- دکارت، (رنه). (۱۳۷۲). *قواعد هدایت ذهن*. ترجمه منوچهر صانعی. چاپ اول. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دکارت، (رنه). (۱۳۸۴). *اعتراضات و پاسخ‌ها*. ترجمه علی موسائی افضلی. چاپ اول. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- دکارت، (رنه). (۱۳۶۹). *تأملات در فلسفه اولی*. ترجمه سید احمد احمدی. چاپ دوم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- دکارت، (رنه). (۱۳۹۰). *فلسفه دکارت*. ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی (شامل یک مقدمه تحلیلی و ترجمه سه رساله: قواعد هدایت ذهن، اصول فلسفه و انفعالات نفس). چاپ دوم. تهران: مؤسسه فرهنگی، هنری و انتشارات بین‌المللی الهدی.
- راسل، (برتراند). (۱۳۸۸). *تاریخ فلسفه غرب*. ترجمه نجف دریابندری. تهران: انتشارات پرواز.
- راغب اصفهانی، (حسین بن محمد). (۱۴۱۶). *مفردات الفاظ القرآن*. چاپ اول. بیروت: دار العلم.
- ریچارد (پایکین)، آورووم (استرول). (۱۳۷۳). *کلیات فلسفه*. ترجمه دکتر مجتبیوی، چاپ هشتم. تهران: انتشارات حکمت.
- ژیلسون، (اتین). (۱۳۸۰). *نقد تفکر فلسفی غرب*. ترجمه سید احمد احمدی. چاپ اول. تهران: انتشارات سمت.
- سبزواری، (ملاهادی). (۱۳۶۹). *منطق منظومه*. تعلیقات حسن زاده آملی. تهران: نشر ناب.
- شاه‌آبادی، (محمدعلی). (۱۳۸۰). *شذرات المعارف*. چاپ اول. تهران: بنیاد علوم و معارف اسلامی.
- شاه‌آبادی، (محمدعلی). (۱۳۸۷ ب). *فطرت عشق*. شرح: فاضل گلپایگانی، چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شاه‌آبادی، (محمدعلی). (۱۳۸۷ الف). *رشحات البحار*. ترجمه: زاهد ویسی. چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شاه‌آبادی، (نورالله). (۱۳۸۷ ج). *شرح رشحات البحار*. چاپ اول. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شیرازی، (محمدبن ابراهیم). (۱۴۲۸). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*. چاپ دوم. تهران: انتشارات طلعه نور.
- طباطبایی، (سید محمدحسین). (۱۴۲۰). *بدایه‌الحکمه*. تحقیق عباس علی زارعی، چاپ بیست و ششم. تهران: موسسه نشر اسلامی.
- طباطبایی، (سید محمدحسین). (مطهری، (مرتضی). (۱۳۶۸). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*. تهران: چاپ‌خانه مهر.
- کاپلستون، (فردریک). (۱۳۸۶). *تاریخ فلسفه (از ولف تا کانت)*. ترجمه اسماعیل سعادت و منوچهر بزرگمهر. چاپ چهارم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- گاتینگم، (جان). (۱۳۹۰). *فرهنگ فلسفه دکارت*. ترجمه علی افضلی. چاپ اول. تهران: حکمت و فلسفه ایران.

- لوائی، (جانانان). (۱۳۸۶). *راهنمای جستار در باب فاهمه بشری لاک*. ترجمه ابوالفضل حقیری. چاپ اول. تهران: انتشارات حکمت.
- مجلسی، (محمدباقر). (۱۴۰۳ ق). *بحار الانوار*. چاپ سوم. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مطهری، (مرتضی). (۱۳۹۶). *مجموعه آثار*. چاپ هجدهم. تهران: صدرا.
- ملکیان، (مصطفی). (۱۳۷۷). *تاریخ فلسفه غرب*. قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه.

References

Descartes, Rene (1988); *Selected Philosophical Writings*. Translated by John Cottingham and Robert Stoothoff. London: Cambridge University Press.

References [In Persian]

Quran Karim

- Azadi, (Maryam). (2018). A Comparative Study of Innate Perceptions from the Perspective of Descartes and Martyr Motahhari, Supervisor Saeed Alizadeh, Advisor Naser Foroughi. Master's Thesis in Philosophy of Religion, Department of Philosophy and Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz. [In Persian]
- Copleston, (Frederick). (2007). *History of Philosophy (From Wolff to Kant)*. Translated by Esmaeil Saadat and Manouchehr Bozorgmehr. Fourth Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Davari, (Reza). (2004). *Comparative Philosophy*. First Edition. Tehran: Saqi Publishing. [In Persian]
- Descartes, (René). (2006). *The Progress of Wisdom in Europe, Discourse on the Method*. Translated by Mohammad Ali Foroughi. Eighth Edition. Tehran: Zavar Publications. [In Persian]
- Descartes, (René). (1993). *Rules for the Direction of the Mind*. Translated by Manouchehr Sanei. First Edition. Tehran: Shahid Beheshti University. [In Persian]
- Descartes, (René). (2005). *Objections and Replies*. Translated by Ali Mosayee Afzali. First Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Descartes, (René). (1990). *Meditations on First Philosophy*. Translated by Seyed Ahmad Ahmadi. Second Edition. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Descartes, (René). (2011). *The Philosophy of Descartes*. Translated by Manouchehr Sane'ei Darreh Bidi (including an analytical introduction and the translation of three treatises: Rules for the Direction of the

- Mind, Principles of Philosophy, and Passions of the Soul). Second Edition. Tehran: Al-hoda International Cultural, Artistic, and Publishing Institute. [In Persian]
- Gattigam, (John). (2011). *Descartes Dictionary*. Translated by Ali Afzali. First Edition. Tehran: Hikmat and Philosophy of Iran. [In Persian]
- Gilson, (Étienne). (2001). *The Critique of Western Philosophical Thought*. Translated by Seyed Ahmad Ahmadi. First Edition. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
- Ibn Athir, (Mubarak ibn Muhammad). (1988). *Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar*, edited by Mahmood Tanaakhi and Taheri Zavuri. Fourth Edition. Qom: Esmailian. [In Persian]
- Javadi Amoli, (Abdollah). (2007). *Innate Nature in the Quran*. Fourth Edition. Qom: Asra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, (Abdollah). (2008). *Guidance in the Quran*. Third Edition. Qom: Asra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, (Abdollah). (2011). *Thematic Interpretation of the Quran, Innate Nature in the Quran*. Sixth Edition. Qom: Asra Publishing Center. [In Persian]
- Johari, (Ismail ibn Hammad). (1983). *Al-Sihah fi al-Lugha*. First Edition. Beirut: Dar al-Ilm. [In Arabic]
- Khomeini, (Ruhollah). (1992). *Explanation of Forty Hadiths*. Thirty-ninth Edition. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Khomeini, (Ruhollah). (2009). *Explanation of the Hadith of the Army of Intellect and Ignorance*. Thirteenth Edition. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Lowe, (Jonathan). (2007). *Guide to An Essay Concerning Human Understanding by Locke*. Translated by Abolfazl Haghiri. First Edition. Tehran: Hikmat Publications. [In Persian]
- Majlisi, (Muhammad Baqir). (1982). *Bihar al-Anwar*. Third Edition. Beirut: Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Motahhari, (Morteza). (2017). *Collected Works*. Eighteenth Edition. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Malekian, (Mostafa). (1998). *History of Western Philosophy*. Qom: Office of Cooperation between the Seminary and the University. [In Persian]
- Okasha, (Samir). (2008). *Philosophy of Science*. Translated by Hooman Panaahandeh. First Edition. Tehran: Farhang Moaser. [In Persian]
- Russell, (Bertrand). (2009). *A History of Western Philosophy*. Translated by Najaf Daryabandari. Tehran: Parvaz Publications. [In Persian]
- Raghib Isfahani, (Hussein ibn Muhammad). (1995). *Mufradat al-Faz al-Quran*. First Edition. Beirut: Dar al-Ilm. [In Arabic]
- Richard (Paken), Avrum (Stroll). (1994). *Philosophy: An Introduction*.

- Translated by Dr. Mojtabavi, Eighth Edition. Tehran: Hikmat Publications. [In Persian]
- Sabzevari, (Mullah Hadi). (1990). *Logic of the System*. Annotations by Hassanzadeh Amoli. Tehran: Nab Publishing. [In Persian]
- Shahabadi, (Mohammad Ali). (2001). *Shazrat al-Ma'arif*. First Edition. Tehran: Foundation of Islamic Sciences and Knowledge. [In Persian]
- Shahabadi, (Mohammad Ali). (2008b). *The Nature of Love*. Explanation by Fazel Golpaygani, Second Edition. Tehran: Research Institute of Culture and Islamic Thought. [In Persian]
- Shahabadi, (Mohammad Ali). (2008a). *Rashahat al-Bihar*. Translated by Zahed Veysi, Second Edition. Tehran: Research Institute of Culture and Islamic Thought. [In Persian]
- Shahabadi, (Noorullah). (2008c). *Explanation of Rashahat al-Bihar*. First Edition. Tehran: Publishing Organization of the Research Institute of Culture and Islamic Thought. [In Persian]
- Shirazi, (Muhammad ibn Ibrahim). (2007). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Aqliyah al-Arba'ah*. Second Edition. Tehran: Talieh Noor Publications. [In Persian]
- Tabatabai, (Seyed Mohammad Hossein). (1999). *Bidayat al-Hikmah*. Edited by Abbas Ali Zarei, Twenty-sixth Edition. Tehran: Islamic Publishing Institute. [In Persian]
- Tabatabai, (Seyed Mohammad Hossein), Motahhari, (Morteza). (1989). *Principles of Philosophy and the Method of Realism*. Tehran: Mehr Printing House. [In Persian]

استناد به این مقاله: سلطانی، زینب، غلامرضائی، جواد. (۱۴۰۲). اس بررسی تطبیقی برهان فطرت در اثبات وجود خداوند از دیدگاه دکارت و حکیم شاه‌آبادی. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۵(۱)، ۹۹-۱۳۲. DOI: 10.22054/jcst.2024.78874.1158

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.